

8. Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве. — С.Пб.: Юрид. центр Пресс, 2001. — С. 34.
9. Чечель Г. И. Смягчающие ответственность обстоятельства и их значение в индивидуализации наказания. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1978. — С. 39–40.

УДК 343.224.1

*Ю. Ю. Коломісць,
аспірантка кафедри кримінального права ОНЮА*

ЧИННІСТЬ ПРИНЦИПУ НЕВІДВОРОТНОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІДНОСНО НЕПОВНОЛІТНІХ

За останні роки на Україні спостерігається зріст злочинності неповнолітніх. Про це свідчать статистичні дані, згідно з якими в 2000 р. кількість засуджених підлітків складала 20 016 чоловік, що на 13% більше, ніж у 1999 р. [1], в 2002 р. було засуджено 20 104 неповнолітніх, що на 1,8% більше, ніж у 2001 р. [2]. Вчені, які стурбовані зростанням злочинності неповнолітніх, намагаються знайти нові найбільш ефективні та прийнятні засоби попередження вчинення злочинів молодими людьми.

Розповсюдженою є ідея про створення ювенального кримінального права та ювенальної юстиції, орієнтованих не стільки на застосування репресивних заходів відносно неповнолітніх, скільки на надання їм соціальної допомоги та захисту.

Терміни «ювенальне кримінальне право» та «ювенальна юстиція» були запроваджені в науковий обіг у постсоціалістичних державах порівняно нещодавно, та вперше були докладно проаналізовані професором Е. Б. Мельниковою в 2000 р. [3]. Згодом ідея про створення ювенального кримінального права та ювенальної юстиції була розвинута Ю. Е. Пудовочкиним [4], В. Н. Кудрявцевим [5] та ін.

У Західній Європі та США ювенальна юстиція існує давно та вирішує питання про попередження вчинення злочинів неповнолітніми переважно за допомогою безкарних заходів впливу. Проте, якщо у нас кількість прихильників кримінального права та ювенальної юстиції з кожним роком зростає, то в США та Західній Європі з початком 80-х рр. ювенальна юстиція стала зазнавати критики. На це звертали увагу американці Г. Бейзмор і М. Умбрайд [6].

Проблема вибору найбільш ефективних заходів впливу на неповнолітніх, дійсно існує. Про це йде мова навіть у коментарі до Мінімальних стандартних правил Організації Об'єднаних Націй, які стосуються відправлення провсуддя відносно неповнолітніх, який пояснює: «Головна трудність у розробці керівних принципів для постанови судового рішення відносно молодих людей впливає з невирішених протиріч філософського характеру ніж: перевихованням і воздаянням по заслугах...» [7].

Виникає питання: «Яке місце при всьому цьому займає принцип невідворотності кримінальної відповідальності?»

«Юридичні документи, — як справедливо зазначив В. Н. Кудрявцев, — свідчать про те, що аж до XIX ст. дитяча злочинність не виокремлювалась із загальної злочинності ні поліцейськими, ні судовими установами» [8]. В юридичній літературі зверталась також увага на те, що в деяких державах (Франції, Бельгії, Швеції) законодавство тривалий час не встановлювало мінімальний вік для покарання, надаючи суду в кожному випадку самому вирішувати питання про підстави для «осудності» [9]. Особливості особистості неповнолітнього були очевидні, тому поступово було сформовано концепцію кримінальної безвідповідальності, яка передбачала захист дітей та підлітків, які вчинили небезпечні та протиправні діяння, підлягаючи кримінальній відповідальності та покаранню. Е. Б. Мельникова підкреслювала, що «саме тоді було закладено фундамент майбутньої персональної підсудності ювенальної юстиції — на базі віку кримінальної відповідальності та його нижньої та верхньої межі [10].

Слідом за принципом кримінальної безвідповідальності на рубежі XVIII–XIX ст. виник принцип розуміння, охоронна функція якого зводилась до того, що особи, які досягли віку кримінальної відповідальності, могли бути визнані діючими без розуміння, і за цією причиною звільнялись від кримінальної відповідальності.

Проте головним принципом в кримінальному праві для неповнолітніх є принцип виховання. Саме тому можливість застосування примусових заходів виховного характеру є додатковою підставою для звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності або від покарання (ст. ст. 97, 105 КК України).

Здається, що при такій політиці відносно неповнолітніх принцип невідворотності кримінальної відповідальності втрачає своє значення. Однак, виховна роль цього принципу не де так не виявляється, як відносно неповнолітніх.

П. А. Фефелов, сприйнявши ідею видатного педагога А. С. Макаренка, писав, що вже в процесі виховання дітей в сім'ї та школі знаходить своє відбиття принцип, який відображується у вимозі обов'язкового реагування вихователя на небажані вчинки виховуємих шляхом покарання, переконання та інших заходів впливу [11].

Це ствердження і сьогодні відповідає погляду, який панує серед населення. Так, у 2003 р. студентами Одеської національної юридичної академії було опитано 513 чоловік, з яких 404 особи на питання: «Чи вважаєте Ви, що вже в процесі виховання дітей в сім'ї та школі знаходить своє відображення принцип обов'язкового реагування вихователя на небажані вчинки дітей?» — відповіли позитивно, 90 чоловік відповіли негативно, 19 чоловік дали свої відповіді, серед яких переважною була ідея про те, що батьки повинні пояснювати дитині шкідливість скоєного вчинку, щоб вона в ході бесіди із дорослими повною мірою усвідомила свій вчинок та його можливі наслідки.

Цікавим є той факт, що органи соціального захисту та поліції в Швеції, керуючись принципом обов'язкового реагування на усі випадки вчинення правопорушень неповнолітніми, та використовуючи метод переконання, сумісни-

ми зусиллями досягли в профілактиці рецидивних правопорушень великих успіхів (з числа підлітків, які вперше вчинили правопорушення, 80–90% у подальшому не припускали будь-яких порушень закону). Такі спостереження були зроблені Т. П. Попковою в процесі вивчення зарубіжного досвіду профілактичної роботи щодо попередження правопорушень неповнолітніх [12].

Т. П. Попкова зауважила, що в Швеції «підлітку, який вперше вчинив правопорушення, офіцери поліції та соціальні працівники пояснюють, що кожне навіть найдрібніше, правопорушення заноситься до комп'ютерної бази даних поліції, тобто на кожного правопорушника старше 15 років заводиться електронне дос'є, яке зберігається в комп'ютерній базі даних протягом п'яти років за дрібні правопорушення та 7–10 років — за більш тяжкі. У випадку, якщо дана особа вчиняє повторне правопорушення, в електронне дос'є вноситься другий запис, та термін зберігання даних про обидва правопорушення збільшується. Найявністю електронного дос'є безпосередньо впливає на подальше життя людини у суспільстві, оскільки на певних етапах кар'єри його персональні дані запитуються в поліції, наприклад, при улаштуванні на роботу, чи при оформленні дозволу на отримання водійських прав» [12].

Вважається, що стримуючим фактором при цьому є не тільки те, що правопорушення неповнолітнього не залишається непоміченим, але і те, що він знає певних правообмежень, які їм сприймаються як покарання. У цьому зв'язку зрозуміло, чому відомий французький юрист Жан Шазаль писав, що при призначенні судом підлітку примусового виховання, і кримінальна безвідповідальність, і визнання його діючим без розуміння втрачають значення та перетворюються в юридичну фікцію. Жан Шазаль приходив до висновку, що у вказаних випадках неповнолітній повинен бути звільнений від кримінальної відповідальності, а отже, захищен законом від подальших примусових заходів впливу [13].

Проте погодитись з висновками Жан Шазала не припускається можливим. Із покоління в покоління батьки карають своїх дітей у разі непокоря. І хоча такі види покарання, як різги, позбавлення їжі, темний льох залишились у минулому, батьки як і раніше карають своїх дітей, але вже без застосування фізичного впливу та приниження гідності дитини.

У ч. 1 ст. 150 Сімейного кодексу України сказано, що батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини. Безперечно той факт, що неповнолітній вчиняє суспільно небезпечне діяння, передбачене Особливою частиною КК України, свідчить про те, що батьки не справляються із своїм обов'язком. Тому в таких випадках держава бере під свій контроль виховання неповнолітніх.

Вважається, що саме з цієї причини законодавець в ч. 2 ст. 97 КК України передбачив, що примусові заходи виховного характеру суд застосовує і до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння передбачене Особливою частиною КК України.

Деякі автори (наприклад, Н. В. Щедрін [14]) примусові заходи виховного характеру називають заходами безпеки. Проте такими вони не є, тому що носять примусовий характер, застосовуються з метою виховання та сприймаються неповнолітніми як покарання.

Таким чином примусові заходи виховного характеру поширюють сферу застосування ідеї про невідворотність покарання¹.

Завдяки примусовим заходам виховного характеру ідею про невідворотність покарання може бути реалізовано і відносно осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності. При цьому ця ідея відображується у принципі невідворотності кримінально-правових заходів впливу, який за своїм змістом ширше принципу невідворотності кримінальної відповідальності.

Цікавим є той факт, що говорити про існування принципу невідворотності кримінально-правових заходів впливу відносно неповнолітніх стало можливим після набрання чинності КК України 2001 р., тому що в ньому по-іншому було сформовано норму, яка передбачає підстави застосування примусових заходів виховного характеру відносно осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності.

У ч. 3 ст. 10 КК України 1960 р. було передбачено, що до особи, яка до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене цим Кодексом, суд може застосовувати примусові заходи виховного характеру, які не є кримінальним покаранням. Це положення було відображено і в п. 4 Постанови Пленума Верховного Суду України «Про практику застосування судами примусових заходів виховного характеру» від 22 грудня 1995 р. № 21 [15].

Тоді як в ч. 2 ст. 97 КК України 2001 р. сказано, що примусові заходи виховного характеру суд застосовує, до вказаних вище осіб, тобто слово «може» із формулювання даної норми зникло. Таким чином, суд зобов'язаний застосовувати примусові заходи виховного характеру до осіб, які до досягнення віку кримінальної відповідальності, вчинили суспільно небезпечне діяння, передбачені КК України.

У ч. 2 ст. 97 КК України не вказано вік з якого застосовуються примусові заходи виховного характеру. Проте в ч. 1 ст. 73 КПК України сказано, що слідчий, встановивши в кримінальній справі, що суспільно небезпечне діяння, вчинене особою в віці від 11 років і до досягнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, виносить вмотивовану постанову про закриття справи та застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру.

Згідно з ч. 1 ст. 11 КК України злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Таким чином суспільно небезпечне діяння, вчинене особою яка не досягла віку кримінальної відповідальності, не є злочином. А, оскільки особа, яка досягла 14 років підлягає кримінальній відповідальності лише у випадку вчинення злочинів, перелічених у ч. 2 ст. 22 КК України, визначення принципу невідворотності кримінально-правових заходів впливу відносно неповнолітніх можна сформулювати наступним чином.

До особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, передбачене Особливою частиною КК України, у віці від 11 до 16 років, застосовуються примусові заходи виховного характеру. Особа, яка вчинила злочин, у віці від 14 до 18 років підлягає кримінальній відповідальності за виключенням випадків, передбачених законом. Якщо особа підлягає кримінальній відповідальності, то вона притягується до неї. Лише у випадках, передбачених законом, така особа може бути звільнена від кримінальної відповідальності.

Слід також пам'ятати, що в КК України 2001 р. вперше в окремому розділі було передбачено особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Тому стосовно цього існує ще багато невирішених проблем, розв'язати які можна за допомогою принципу невідворотності кримінально-правових заходів впливу.

Примітки

1. Термін «покарання» тут застосовується не в вузькому кримінально-правовому значенні, а в широкому значенні, як сукупність кримінально-правових заходів впливу, передбачених кримінальним законодавством.

Література

1. Букалов А. Судебная статистика: итоги 2000 г. // Аспект. — 2001. — № 1. — С. 16.
2. Судова статистика // Вісник Верховного Суду України. — 2003. — № 4 (38). — С. 49.
3. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: Учеб. пособие. — М.: Дело, 2000. — 272 с.
4. Пудовочкин Ю. Е. Ювенальное уголовное право: понятие, структура, источники // Журнал российского права. — 2002. — № 3. — С. 44–53.
5. Кудрявцев В. П. Стратегии борьбы с преступностью. — М.: Юристъ, 2003. — С. 224–228.
6. Бейзмор Г., Умбрайт М. Переосмысление функции наказания в суде для несовершеннолетних: карательный или восстановительный подход к подростковой преступности // Правосудие по делам несовершеннолетних. — 2000. — Вып. 2, ч. 1. — С. 8.
7. Правове положення неповнолітніх в Україні: Зб. нормативних актів / Уклад.: В. Л. Кройтор, В. Д. Свко. — Х.: Еспада, 2002. — С. 371.
8. Кудрявцев В. П. Вказ. праця. — С. 218.
9. Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве. — С.Пб.: Питер, 2001. — С. 13.
10. Мельникова Э. Б. Вказ. праця. — С. 123.
11. Феллов П. А. Понятие и система принципов советского уголовного права. — Свердловск: Средне-Уральское кн. изд-во, 1970. — С. 63.
12. Попкова Т. П. Зарубежный опыт профилактической работы по предупреждению безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних // Российский следователь. — 2003. — № 4. — С. 40–44.
13. Мельникова Э. Б. Вказ. праця. — С. 127.
14. Щедрин П. В. Меры безопасности (защиты) в уголовном праве // Уголовное право и современность. — Красноярск, 1998. — Вып. 2. — С. 52.
15. Правове положення неповнолітніх в Україні: Зб. нормативних актів / Уклад.: В. Л. Кройтор, В. Д. Свко. — Х.: Еспада, 2002. — С. 570.